

RESTAURIRANJE DVA ČETVEROEVANDELJA IZ CETINJA

U novembru 1955. god. bila su donesena u Laboratorij za restauriranje i konzerviranje arhivalija pri Historijskom institutu Jugoslavenske akademije dva četveroevanđelja iz Državnog muzeja u Cetinju. Oba evanđelja bila su jako oštećena utjecajem vlage, zbog dugotrajnog ležanja u zemlji.

Sudbinu Cetinjskog arhiva, u kojem su se nalazila i spomenuta dva evanđelja, opisao je nekoliko puta prof. Dušan Vuksan.¹ Prema njegovim riječima je stari Cetinjski arhiv, t. j. najvažnija probrana akta čuvao do prvog Svjetskog rata sam crnogorski kralj Nikola u svom dvoru. God. 1918., kada su već Austrijanci napustili Crnu Goru, arhiv je bio zakopan u dvorskom dvorištu i tamo ostao sve do 1925. god. Arhivski materijal je bio smješten u drvene sanduke okovane limom, ali zbog dugog ležanja u zemlji sanduci su djelomično istrunuli i zbog toga je taj pohranjeni arhivski materijal bio izložen propadanju. O zakopavanju arhiva u zemlju nije pronađen nikakav zapisnik, a kod iskopavanja 1925. god. inventarizirani su ostaci iskopanog arhiva, među kojima su se nalazila i tri evanđelja. Jedno od njih pisano na pergameni dosta je dobro sačuvano i opisao ga je prof. Dušan Vuksan u svom članku »Jedno rukopisno evanđelje Državnog muzeja cetinjskoga.«² U istom članku prof. Vuksan spominje i dva četveroevanđelja pisana na papiru, koja se nalaze u vrlo lošem stanju i dok je kod jednoga nešto teksta pristupačno, drugo je u takvom stepenu oštećenosti, da ga on smatra potpuno propalim.

Laboratorij Historijskog instituta preuzeo je na restauriranje ova dva evanđelja u istom stanju, u kojem su bila iskopana iz zemlje.

Prvo od ova dva evanđelja, koje se smatralo relativno bolje sačuvanim, bilo je uvezano u drvene korice presvučene brokatom i okovano metalnim okovima. Zbog prodiranja vlage odozdo prema gore donja

¹ Zapisi - Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XV. sv. 5, maj 1936, str. 257; Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. VII, Beograd, 1927, str. 219; Nova Evropa, sv. XV, 26. III. 1927.; Zetski glasnik, br. 71, 73, 79, 80, 1935.

² Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, VII, 1927, str. 219.

korica je potpuno istrunula, pa se taj smjer djelovanja vlage očitovao i na listovima knjige, jer su donji listovi evanđelja bili znatno jače oštećeni od gornjih, koje je štitila preostala gornja korica. Dugotrajnim djelovanjem vlage došlo je do kemijskih i mehaničkih oštećenja papira i djelomičnog sljepljivanja listova, naročito u drugoj polovini knjige.

Sljepljeni listovi bili su mehanički razdvojeni, a restauriranje je izvršeno postupkom laminacije. Nakon procesa restauriranja, laminirani listovi bili su uvezani u novi kožni uvez, kod čega se nastojalo, da se postigne što veća sličnost sa starim, sa kojega su bili skinuti okovi i stavljeni na novi uvez. Stara drvena korica sa ostacima brokata priložena je u posebnoj kutiji uz restaurirano evanđelje, jer se zbog velike oštećenosti nije mogla upotrebiti za novi uvez.

Evanđelje je ukrašeno minijaturama sa prikazom evanđelista Matije f. 5 (sl. 1a), Marka f. 85, Luke f. 137 i Jovana f. 220. Minijature su preko čitavog lista (format lista 21×31), rađene tehnikom tempere, a boje su plava, crvena, tamnozeleno, ljubičasto, žuta u dva tona, siva i zlatna.

Prva strana evanđelja ukrašena je zastavicom u geometrijskom neobizantskom stilu (boje: smeđa, zlatna i plava), a i na početku svakog evanđelista nalazi se zastavica i umjetnički izrađeni inicijal.

Zastavica na početku Matijina evanđelja f. 6. izrađena je u geometrijskom neobizantskom stilu, tipa Vladislava Gramatika, a boje su smeđa, plava, crvena i zlatna.

Zastavica na početku Markova evanđelja f. 86 (sl. 1b) je u pletenom balkanskom stilu u kvadratnom okviru.

Početak Lukina evanđelja f. 138 ima zastavicu rađenu u istom stilu, kao i početak Markova evanđelja.

Zastavica na početku Jovanova evanđelja f. 221 rađena je u formi balkanskih pletenih krugova.

Prije procesa restauriranja bila je vidljiva samo jedna minijatura i dvije zastavice, koje su se nalazile na slobodnim listovima, dok su preostale tri minijature i tri zastavice bile u sklopu zalijepljenog kompleksa listova i do njih se došlo tek restauratorskim zahvatom i procesom razdvajanja.

Restaurirano evanđelje ima ukupno 239 listova. Fragmenti posljednjih listova knjige nisu ovdje ubrojani, jer se zbog prevelike trošnosti i oštećenosti papira nisu mogli razdvojiti niti restaurirati, te su u posebnom omotu priloženi restauriranom evanđelju.

Prema vodenom znaku – sidro u krugu, sa inicijalom M, tipa Briquet 531, evanđelje se može datirati trećom četvrti XVI st.³

Drugo četveroevanđelje, koje je znatno manjeg formata ($14,6 \times 10,3$) od prije spomenutog, bilo je mnogo teže oštećeno, jer je djelovanjem vlage došlo do potpunog sljepljivanja listova i prije procesa restauriranja moglo se rastaviti samo u dva čvrsta kompleksa (sl. 2a). Postupak

³ Dr. Vladimir Mošin nam je svojim savjetima pomogao kod određivanja stilskih i jezičnih karakteristika evanđelja, kao i kod njihova datiranja.

restauriranja ovog evanđelja bio je vrlo delikatan i dugotrajan, tako da je samo proces razdvajanja listova trajao preko godinu dana.

Dugogodišnjim ležanjem evanđelja u vlažnom tlu došlo je do postepenog otapanja ljepila u papiru, što je uzrokovalo međusobno potpuno sljepljivanje listova knjige. Istovremeno je zbog ovog gubitka ljepila kao i razgradnje celuloze papira djelovanjem vlage papir postao krhak i neotporan. S obzirom na stanje, u kojem se evanđelje nalazilo, bilo je potrebno, da se za rastavljanje sljepljenih listova nađe takav postupak, po kojem zbog bubrenja ljepila veza među pojedinim listovima toliko olabavi, da se mogu međusobno rastaviti bez opasnosti za sam tekst, koji je pisan tintom. Ovakvi optimalni uslovi mogu se postići u vlažnoj i toploj atmosferi, pa smo u tu svrhu upotrebili hermetički zatvoreni parionik sa cijevima za dovod i odvod pare. Parionik je grijan, ima dvostruke stijenke, između kojih cirkulira vruća voda ili ulje, pa su unutarne stijenke parionika konstantno ugrijane, a time se sprečava kondenzacija vodene pare, koja se za čitavo vrijeme procesa uvodi u parionik. U parioniku je evanđelje bilo smješteno na staklene štapiće, tako da je ustvari ležalo slobodno u prostoru, a topla vodena para mogla je cirkulirati oko čitave njegove površine i postepeno prodirati među listove. Evanđelje je bilo inficirano plijesnima, pa bi topla i vlažna atmosfera u parioniku pogodovala njihovu daljem razvoju i širenju. Da se to spriječi, u parionik je bila smještena zdjelica za isparavanje sa 30%-tnim formalinom, koji se u toploj atmosferi postepeno isparavao i vršio dezinfekciju.

Procesom parenja evanđelje se najprije rastavilo u nekoliko manjih kompleksa, i to na onim dijelovima knjige, gdje listovi nisu bili međusobno toliko čvrsto zaljepljeni. Daljnjim parenjem svakog pojedinog kompleksa olakšalo se prodiranje pare među listove i s vremenom je došlo do njihova pojedinačnog razdvajanja. Kao što je već ranije spomenuto, samo ovaj proces razdvajanja u pojedine listove trajao je preko godinu dana.

Razumljivo je, da zbog same krhkosti i velike trošnosti papira, uzrokovane fizikalno-kemijskim promjenama, nije bilo moguće listove u cijelosti spasiti, jer su od nekih sačuvani samo fragmenti. Tek nakon razdvajanja knjige u pojedinačne listove moglo se utvrditi, u kakvom se stanju nalazi tekst. Vлага je prodirala u knjigu jednakomjerno sa svih strana, t. j. kako uz rubove tako i kroz donju i gornju plohu samog evanđelja, pa su se listovi knjige uz rubove najjače sljeplili, a tekst je najviše stradao u jednom sloju gornjih i donjih listova, koji su bili u konstantnom i direktnom kontaktu s vlagom. Međutim interesantna je činjenica, da su na ovim istim listovima, gdje je potpuno nestao tekst pisan crnom tintom (željezni galo-tanat), dijelovi teksta pisani crvenom tintom (cinober) vrlo dobro sačuvani. Ova pojava može se tumačiti većom postojanošću mineralnog živinog oksida prema vlazi, nego što je ima željezni galo-tanat, koji se dugotrajnim djelovanjem vlage razgrađuje i stvaranjem topivih željeznih soli postepeno ispire sa papira. U sre-

dinu knjige je vlaga manje prodirala, pa je tekst bolje sačuvan (sl. 2b), ali je kiselinska komponenta, tinte u vlažnoj atmosferi štetno djelovala na celulozu papira, razgrađujući njene velike molekule u manje, što je uzrokovalo krhkost i lomljivost papira.

Rukovanje sa ovako teško oštećenim listovima, od kojih su mnogi bili sastavljeni od više fragmenata, bilo je vrlo delikatno, i nužno se morao izostaviti proces deacidifikacije, t. j. neutralizacije kiseline u papiru.

Laboratorijskim ispitivanjima starih papira utvrdilo se, da se kod njih znatno povećava kiselost zbog djelovanja kiselinske komponente u tinti, alaua u ljepihu, zbog nepotpunog uklanjanja sredstava za bijeljenje papira, kao i zbog nepovoljnih uslova čuvanja dokumenata. U prisutnosti vlage dolazi do izražaja štetni utjecaj kiseline na razgradnju papira, i neophodno je, da se prije konzerviranja suvišak kiseline odstrani neutralizacijom, t. j. ako pH vrijednost, koja izražava kiselost, iznosi manje od 4,5. Neutralizacija se vrši u kupeljima kalcijeva hidroksida i kalcijeva bikarbonata. Postupak se sastoji u tome, da se dokument obloži brončanim mrežicama i uroni na 20 minuta u kupelj sa 0,15%-tnim kalcijevim hidroksidom, koji neutralizira kiselinu u papiru. Zatim se isti dokument obložen još uvijek mrežicama stavlja na daljih 20 minuta u kupelj 0,15%-tne otopine kalcijeva bikarbonata, koji pretvara suvišak kalcijeva hidroksida u kalcijev karbonat, a ovaj se onda precipitira među porama papira, gdje djeluje kao preventivno sredstvo protiv kasnijeg eventualnog djelovanja kiseline. Ovakav proces deacidifikacije traje ukupno 40. minuta, pa s obzirom na stanje, u kojem se ovo cetinjsko evanđelje nalazilo, nije se mogao preuzeti rizik ponovnog kvašenja i prenošenja vlažnih listova iz jedne kupelji u drugu. Tako se odustalo od tog, inače vrlo korisnog postupka za konzerviranje rukopisa, to više, što kiselost papira evanđelja nije prelazila kritičnu granicu i na raznim mjestima knjige pH vrijednost kretala se od 4,5 do 5,5. Prema tome neposredno nakon razdvajanja listova evanđelja, prešlo se na samo restauriranje postupkom laminacije.

Laminacija je jedini mogući način restauriranja jako oštećenih dokumenata na papiru, jer se izvodi potpuno suhim postupkom. Prije laminacije dokument se oblaže s folijama acetatne celuloze i japanskog papira, i ovako priređeni sendvič stavlja se u kartonskim oblogama među zagrijane ploče impregnatora. Djelovanjem topline acetatna folija se rastala, djelomično penetrira u papir, a djelomično stvara sloj zaštitnog laka nepropusnog za zrak i štetne utjecaje iz atmosfere (vlaga, plijesni, štetni plinovi). Osim toga rastaljena celulozna folija ima posrednu ulogu ljepila između dokumenata i japanskog papira, koji zbog svoje strukture (vrlo finih dugih vlakanaca) znatno povećava čvrstoću laminiranog dokumenta. Međutim, japanski papir smanjuje u neznatnoj mjeri čitljivost laminiranog dokumenta. Za dobro, pa čak i srednje čitljive dokumente ovaj nedostatak nije od značenja, ali kod teško čitljivih tekstova treba to uzeti u obzir. U našem slučaju, gdje se radilo o mjestimično skoro potpuno izbljedjelom tekstu, morao se primijeniti kod laminacije si-

stem »okvira«, koji smo prvi put primijenili kod laminacije minijatura i zastavica prvog, ranije opisanog evanđelja. Kod sistema »okvira« japanski papir ne pokriva čitavu površinu lista, nego je u sredini lista, gdje se nalazi tekst, izrezan u formi prozora. Prema tome, japanski papir dolazi samo na neispisanim marginama listova, dok je na mjestima teksta samo celulozni acetat, koji zbog svojih svojstava laka čak pojačava čitljivost.

Evanđelje je bilo preuzeto na restauriranje bez korica, koje su bile dostavljene u laboratorij tek kasnije, kada se pokazalo, da će se listovi moći razdvojiti i evanđelje uspješno restaurirati. Stare drvene korice bile su presvučene crvenim baršunom i ukrašene srebrnim filigranskim okvirom i ukrasnim kamenjem. U sredini svake korice nalazi se medaljon od pozlaćenog srebra, obrubljen filigranom i ukrasnim kamenjem. Medaljon na naslovnoj korici, prikazuje raspeće, dok onaj na donjoj silazak duha, svetoga na apostole. Na svakoj korici nalaze se osim toga po četiri rozete od pozlaćenog srebra. Hrnat uvez napravljen je u formi tri niza ornamentiranih pločica od pozlaćenog srebra, od kojih je srednji niz inkrustiran ukrasnim kamenjem (sl. 3a).

Korice su bile primljene na restauriranje bez donje daske, zbog čega je došlo do oštećenja baršuna i filigranskog ukrasa. Oštećena daska nadoknađena je kartonskom ljepenkom, oštećeni baršun pojačan podlogom od platna, a filigranski ukrasi bili su učvršćeni, no njihovi oštećeni dijelovi nisu se nadoknađivali. Nakon laminacije nužno se povećala prvobitna debljina evanđelja, pa se ono nije više moglo umetnuti u stare restaurirane korice, kojima je debljina hrpta bila ograničena. Zbog toga je evanđelje bilo uvezano u novi kožni uvez, dok su se stare korice zadržale u originalnom stanju. Restauriranje korica i novi uvez evanđelja izvršio je u knjigovežnici Historijskog instituta majstor knjigoveža Josip Preksavec.

Restaurirano i uvezano evanđelje ima ukupno 258 listova, a posebno su priloženi veći laminirani fragmenti sa tekstom, za koji se nije moglo točno utvrditi, sa kojega je lista.

U toku razdvajanja listova pokazalo se, da je evanđelje bogato ukrašeno minijaturama, zastavicama i mnogobrojnim inicijalima u boji. Minijature prikazuju likove evanđelista, i to Matije f. 8, Marka f. 69, Luke f. 115, (sl. 3b), Jovana f. 185. Minijature su rađene tehnikom tempere, a boje su crvena, zlatna i smeđa.

Lijepo izrađene zastavice u pletenom balkanskom stilu nalaze se na početku svakog evanđelja: f. 9, f. 70, f. 116 (sl. 3b), i f. 186, a osim toga ima više manjih zastavica: f. 1, f. 4, f. 68, f. 113, f. 182, f. 183, f. 232, f. 234 i f. 248. U pojedinim zastavicama osim prije navedene crvene, zlatne i smeđe, susreće se još i plava boja. Gotovo na svakom listu evanđelja nalaze se umjetnički izrađeni inicijali.

S obzirom na stil, u kojem su rađene minijature i inicijali, može se ukazati na njihovu sličnost sa iluminacijama kratovske škole. Evanđelje je pisano u srpskoj recenziji sa tragovima ruskog utjecaja.

Prema vodenom znaku – tri polumjeseca sa kontramarkom VG (Vsevolod Nikolaev: Watermarks of the mediaeval Ottoman documents ... No. 230), treba smatrati, da ovo evanđelje potječe iz sredine XVII. stoljeća.

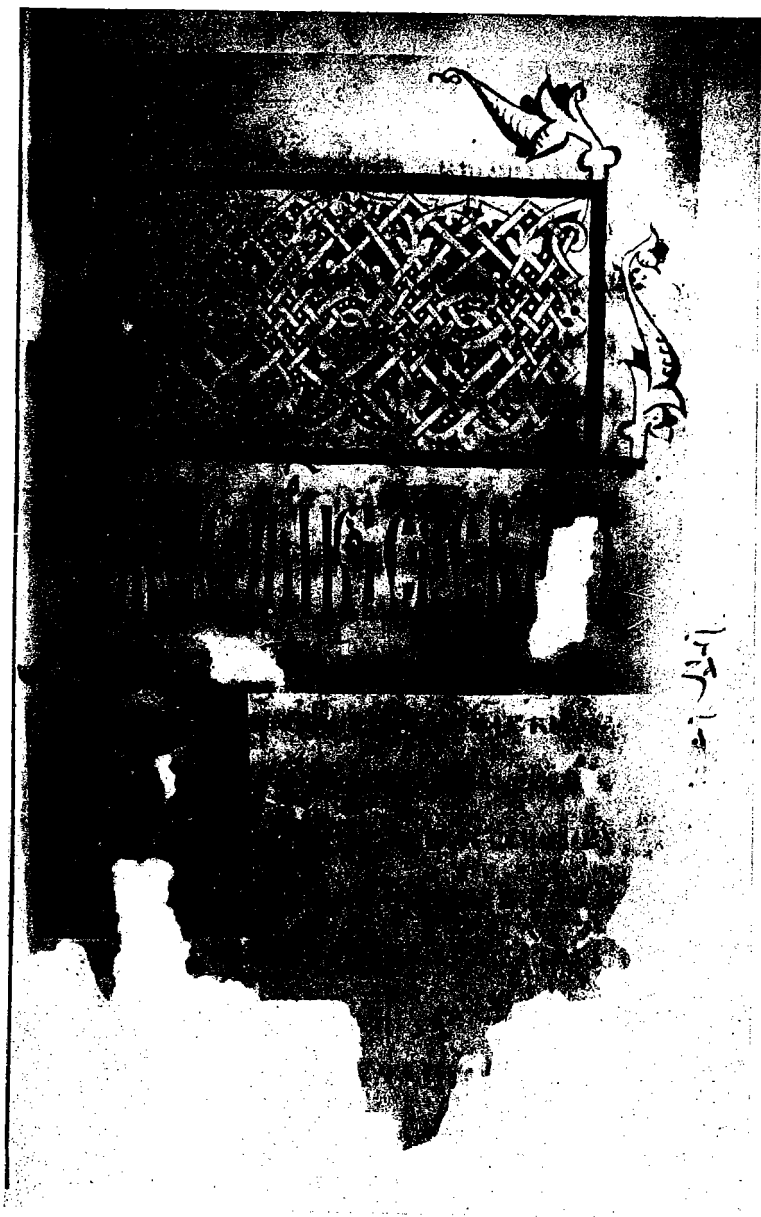
Summary

RESTORATION OF TWO GOSPELS FROM
THE MUSEUM OF CETINJE

The article describes the procedure of restoration of two gospels from the Museum of Cetinje.

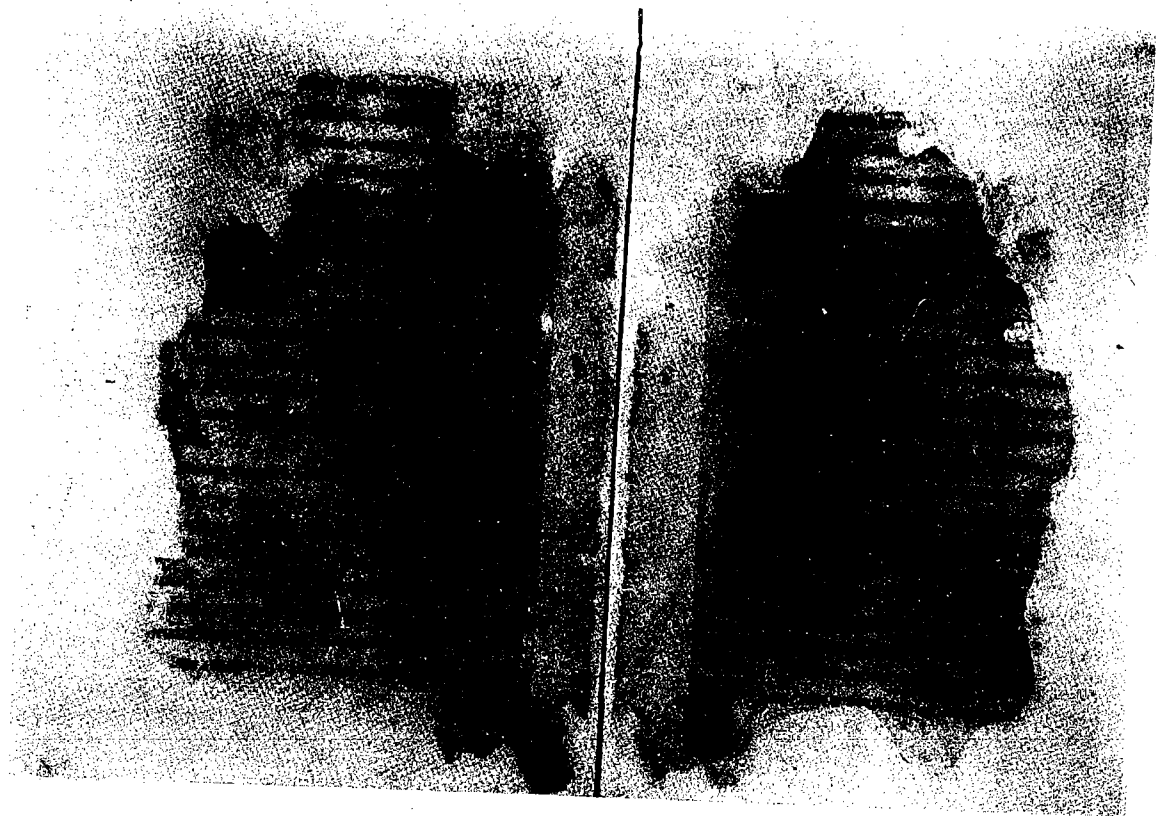
Placed into wooden cases, these gospels were buried in 1918 into earth together with the archives of King Nikola of Montenegro. Seven years later they were unearthed and found to be much deteriorated. Through action of humidity upon the size of the paper, the leaves of the gospels were closely stuck together. The first phase of the restoration procedure consisted in separating the leaves using water-vapour in a closed chamber. The thus separated leaves of the gospels were laminated by means of acetate cellulose film and Japanese tissue. In view of the fact that the Japanese tissue at our disposal reduces legibility to a certain extent, we cut it in the form of frames wherever there was a miniature or a poorly legible text. In this way the Japanese tissue remained but on the margins of leaves not written upon. Both gospels are decorated with numerous coloured miniatures and initials. The procedure of restoration completed, the gospels were calf-bound, for of the old bindings but one was preserved; it was restored and enclosed to the gospel. Judging by the watermarks, one gospel dates from the third quarter of the 16th century, the other from the middle of the 17th century.

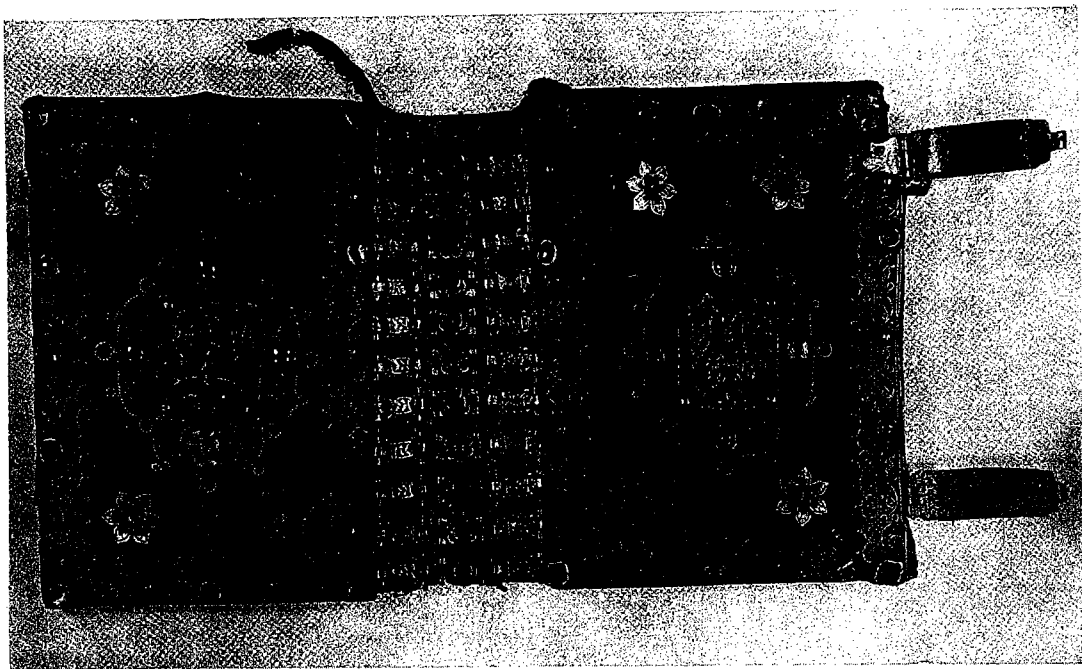

Sl. 2a

Sl. 3a

